

Ю. ТЮТЮННИК У МАТЕРІАЛАХ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ УКРАЇНИ

Досліджені матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України як джерельна база вивчення життя та діяльності генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Приділена увага характеристиці Першого Зимового походу Армії УНР.

Ключові слова: документи, матеріали, архів, джерельна база, повстанський рух, Зимовий похід.

Исследованы материалы Отраслевого государственного архива Службы внешней разведки Украины как источниковая база изучения жизни и деятельности генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Уделено внимание характеристике Первого Зимнего похода Армии УНР.

Ключевые слова: документы, материалы, архив, источниковая база, повстанческое движение, Зимний поход.

Materials of a particular branch record office of Service of external secret service of Ukraine as spring base of study of life and activity of general's khorunzhy Yu. Tyutyunnik are probed in the article. Attention description of the First Winter hike of Army UNR is spared.

Key words: documents, materials, archive, spring base, insurgent motion, Winter hike.

У контексті дослідження українського повстанського руху значну увагу слід приділяти його діячам, які або загинули в боротьбі з переважаючими військовими силами білогвардійців чи більшовиків, або були в подальшому репресовані. Значення особистості в історичному процесі завжди буде об'єктом досліджень вчених, особливо коли це стосується періоду української національної революції, іноземної інтервенції та громадянської війни. Імена повстанських отаманів того часу овіяні легендами, які «народилися» в бурхливі роки. Чимало стереотипів збереглися й донині, оскільки більшість документів тривалий час лишалися поза увагою дослідників.

Однією із найлегендарніших особистостей українського національно-визвольного та повстанського руху була постать генерал-хорунжого Юрка Йосиповича Тютюнника. Його біографії присвячено ряд публікацій Я. Тинченка [1], О. Божка [2], О. Шатайла [3], Ю. Котляра [4]. Вказану історичну постать можна розглядати за допомогою різноманітної джерельної бази. Ми ж зупинимось лише на матеріалах, які нещодавно частково були введені до наукового обігу, а у своїй більшості знаходяться в Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗР України).

Варто зазначити, що до січня 2007 р. архівна справа в СЗР України базувалась на засадах тимчасового зберігання документів розвідки. Згодом, після ухвалення Кабінетом Міністрів України рішення про створення в Службі зовнішньої розвідки

України галузевого державного архіву, документи розвідки зберігаються тут на постійній основі. Завдяки такому рішення в СЗР України розпочато проведення досліджень наявних архівних фондів для відбору документів, що мають історичну цінність, з метою їх оприлюднення. Дослідницька робота ведеться за окремими хронологічними періодами відповідно до наявності та історичної цінності документальних джерел, насамперед, здійснюється пошук і опрацювання матеріалів щодо вагомих подій української історії, а також української розвідки [5, с. 269].

23 квітня 2007 р. згідно з наказом Держкомархіву було затверджено «Положення про Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України» [6], який здійснює цілеспрямовану роботу із опрацювання й розсекречення архівних документів для всебічного та об'єктивного їх вивчення громадськістю.

На виконання Указу Президента України № 37/2009 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» від 23 січня 2009 р. ГДА СЗР України виявлено і розсекречено документи, що розкривають життя і діяльність відомого українського військового діяча, отамана, генерала Армії УНР Юрія Йосиповича Тютюнника. Архівні документи відображають діяльність очолюваної Ю. Тютюнником військової організації, містять накази Армії УНР, особисте листування Тютюнника за часів перебування в еміграції та в Україні, його рукописи книг «Зимовий

похід 1919-1920 рр.», документи і копії документів уряду УНР, інші матеріали щодо українського визвольного руху ХХ ст. Загальна їх кількість із 25-томної архівної справи налічує 3 712 документів на 5 688 аркушах, датованих 1919-1929 рр. Свого часу вони зберігалися в особистому архіві Ю. Тютюнника і згодом потрапили до радянських органів держбезпеки [7].

Для науковців найбільшу цінність становлять оригінальні листи генерала, які відображають його погляди на українську державність, становище української політичної та військової еміграції в Польщі та Румунії, діяльність українських громадських і політичних організацій за кордоном, здійснення антибільшовицької боротьби, умови проживання, особисті контакти і родинне життя Ю. Тютюнника. Дотепер більшість із зазначених документів були засекреченими і невідомими для дослідників. Більшість листів датуються 1921-1923 рр. У них відображені націонал-революційні погляди Ю. Тютюнника. Він наголошував на тому, що метою Української революції 1917-1921 років було національне визволення, відновлення української національної гідності і позбавлення комплексу меншовартісності, характеризувався діяльність повстанських загонів Директорії УНР у грудні 1919 р., що займалися ліквідацією адміністративних та військових установ денікінщини на території України [8, арк. 17–18].

У листах Ю. Тютюнник удається до аналізу прорахунків та недоліків, які були допущені українською владою та військовим командуванням. Серед таких – відсутність чіткої тактики і стратегії боротьби. Значна увага приділена подіям Першого Зимового походу Армії УНР (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.). 4 грудня 1919 р. на нараді членів уряду Української Народної Республіки і командуючих частин Дієвої Армії в Чорторії було вирішено ліквідувати регулярний фронт і військові сили зосередити на веденні партизанської боротьби в тилу ворога. 6 грудня 1919 р. з'єднання Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка вирушили в Перший Зимовий похід. Участь у поході взяв і голова Ради Міністрів УНР І. Мазепа. Бойова група була сформована з трьох дивізій: Запорізька (командуючий генерал А. Гулий-Гуленко), Київська (командуючий генерал Ю. Тютюнник), Волинська (командуючий генерал О. Загородський). Начальником штабу було призначено А. Долуда [9].

Зимовий похід по тилах більшовиків і денікінців став безпрецедентним в історії воєн за своїм характером і героїчністю. В поході взяло участь близько 10 000 осіб. Проте сам бойовий склад частин нараховував 2 000 багнетів, 1 000 шабель та 14 гармат. 75 % загальної кількості склали штаби частин, немуштрові частини, обози і транспортні хворих. Лінією прориву, відповідно до плану командарма М. Омеляновича-Павленка, мав стати район розташування Галицької армії в смузі Козятин-Вінниця-Хмільник, що й було успішно здійснено 7 грудня 1919 р. о 12 годині ночі. Прорвавши фронт ворога між Козятином і Калинівкою, українська армія швидким маршем вирушила на південний схід. Дієва

армія УНР попрямувала на Липовець, Жашків, Умань, Тальне, Звенигородку.

Місцеве населення симпатизувало армії УНР. В одному з найважчих боїв Зимового походу армії допомагали селяни Білашок та Майданецького, під час звільнення від денікінців Волинською групою містечка Тального. Одночасно з подіями в Тальному 1 січня 1920 р. запорожці звільнили від денікінців Умань. Це місто стало центром боротьби за державність України [3, с. 44]. Після звільнення Умані, в місті розпочалася активна просвітницька, видавнича і агітаційна робота. Редакція газети «Україна» видала 5 номерів газети загальною кількістю до 20 000 примірників, було видруковано до 200 000 відозв – «До інтелігенції України» [8, арк. 193–194], «Офіцерам, козакам і солдатам Добровольчеської армії» [8, арк. 195] і «Селяне» [8, арк. 228], укладених і підписаних отаманом Ю. Тютюнником. Указані відозви роздавалися кожному старшині та досвідченим козакам як конспекти при бесідах з місцевим населенням [8, арк. 234].

Наприкінці січня, виявивши райони зосередження Північної групи, Червона армія вирішила її знищити, кинувши проти неї 60-ту дивізію та кінноту. Завдання було нелегке, бо на боці частин армії УНР було все населення. Про вказані події повідомляє наказ Волинської військової групи від 31 січня 1920 р.: «*На станції Фастів багато російських більшовицьких військ, на станцію Ольшаня прибув ешелон комуністів з гарматами*» [8, арк. 184]. Знищити групу Ю. Тютюнника не вдалося [36]. Захоплення Канева (Волинська дивізія) 2-7 лютого і наступ у бік Переяслава та Києва занепокоїли росіян. Українці, що жили в Києві, чекали приходу українських військ. Після зайняття Черкас далеко по Лівобережжю піднялися чутки, що «*українське військо вже до Дніпра дійшло*». Від Полтави, Чернігова, Харкова, Мелітополя, Луганська приходили посланці [10, с. 60]. 11 лютого 1920 р. Північна група військ у складі Київської і Волинської дивізій об'єдналась зі штабом армії УНР біля Медведівки на Чернігівщині. Командиром Запорозької дивізії призначили отамана А. Гулого-Гуленка. 17 лютого звільнили Золотоношу. Але армія змушена була повернути на правий берег Дніпра. Переправившись, військо отаборилось у Холодному Яру. Почалося пересування Дієвої армії у західному напрямку – одночасно різними дивізіями. Армія захопила міста: Гайсин, Умань та Ольвіопіль і залізничний вузол Христинівку, знищуючи окупаційну владу, оперуючи в степах Миколаївщини та Херсонщини [10, с. 58].

25 березня біля Тального відбувся бій Київської дивізії з більшовиками. Червоноармійці відступили в Майданецьке, але наступного дня, отримавши підкріплення, витіснили тютюнниківців. Незабаром, 7 квітня, отаман Заболотний звільнив Ананьїв. На допомогу йому Ю. Тютюнник надіслав 400 бійців з двома гарматами. Тоді ж на бік тютюнниківців перейшов 3-й кавалерійський полк 3-ї Червоної Галицької бригади кількістю в 650 шабель. Після важких боїв козаки Київської дивізії захопили Вапнярку і Тульчин. Бій за Вапнярку продовжувався 15 годин. Більшовики використали всі наявні резерви,

включаючи 2 бронепотяги [11, арк. 290].

16 квітня 1920 року у Вознесенську, завдавши поразки частинам 14-ї більшовицької армії, війська Дієвої армії УНР захопили 28 гармат, 32 000 гарматних набоїв, 48 кулеметів і 5 000 рушниць та 2 000 000 набоїв, 4 000 возів з одягом, взуттям та іншим майном, та ще й 10 000 000 рублів. Виконуючи наказ Головного Отамана, армія УНР Зимового походу 5 травня 1920 р. була передислокована в напрямку Ямполья для прориву і негайного об'єднання з фронтом Головного Отамана військ УНР. Вислані кінні відділи зустрілися з частинами полковника Удовиченка. Учасники Зимового походу 6 травня 1920 року об'єдналися з іншими українськими частинами, які в союзі з поляками прямували на Київ. Бойовий склад Дієвої армії УНР Зимового походу на 6 травня 1920 р. налічував 2 100 багнетів та 580 шабель. Керівництво в ній складало 2 генерали, 21 начальник окремих частин, 44 сотники, 121 молодших старшин та 20 урядовців [11, арк. 478].

За оцінками воєнних істориків перший Зимовий похід Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду Української національної революції в 1917-1921 рр., під час якого українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби з численними ворогами. За весь рейд було пройдено 2 500 км., проведено більше 50-ти успішних боїв.

Після поразки Другого Зимового походу Ю. Тютюнник намагався підтримувати зв'язок з політичними і військовими діячами, які разом з ним брали участь у визвольних змаганнях, намагався об'єднати українську еміграцію в Румунії та Польщі, українських повстанців, які опинилися обабіч польсько-радянського кордону. З цією метою здійснював поїздки з території Польщі до Чернівців і Кишинева.

Паралельно з політичною та громадською, Ю. Тютюнник займався науково-просвітницькою діяльністю. Зокрема, він став автором книги «Перший Зимовий похід», написав спогади про участь у революційних подіях 1917 р., збирав матеріали для повстанського альбому. Це відповідно знаходило відображення в листуванні. Варто відзначити, що рукопис книги «Зимовий похід 1919-1920 років» з авторськими примітками і правками теж є окремим томом «справи Тютюнника», яка зберігається в ГДА СЗР України, під № 42 [12, арк. 52-175].

Листи до друзів і дружини Віри Андріївни, показують нам Ю. Тютюнника, в іншій, раніше невідомій іпостасі, як сентиментального і люблячого чоловіка, чуйного батька. В листах до дружини за квітень 1923 р. Ю. Тютюнник писав, що зробить все можливе для вивезення родини за кордон. Однак, здійснитися задуманому не судилося, адже 16 червня 1923 р. внаслідок чекістської операції Ю. Тютюнника було захоплено.

Як авторитетний військовий діяч і відомий повстанський отаман, Ю. Тютюнник становив загрозу для більшовицької влади. Тому в його оточення було введено декількох агентів. Так, Й. Добротворський упродовж тривалого часу виконував обов'язки помічника Ю. Тютюнника, а Г. Заярного він узагалі вважав своїм товаришем. Ці двоє користувалися

довірою отамана, виконували важливі доручення і знали про всі дії та плани генерала. Згодом Г. Заярний брав участь у чекістській операції із захоплення Ю. Тютюнника.

О. Кобець у своїх спогадах розповів про розмову з колишнім повстанцем, сотником Г. Заярним, який сам зізнався О. Кобцю, що, після арешту під загрозою страти, зрадив і отримав завдання умовити Ю. Тютюнника повернутись в Україну. Для цього Г. Заярному влаштували «втечу». Він отримав купу листів написаних власноручно найближчими друзями, соратниками і штабістами Ю. Тютюнника. Крім того, він повинен був переконати генерала, що в Україні от-от вибухне повстання. Чекають, мовляв, тільки його. Спершу Ю. Тютюнник поставився до Г. Заярного недовірливо. Вдруге, коли зрадник привіз Ю. Тютюннику листи від його дружини, той згодився поїхати в Україну. На кордоні його заарештували. Під загрозою смерті від генерала вимагали написати листа-відречення, але він відмовився і погодився лише тоді, коли почали загрозувати, що стратять дружину і доньку [13].

Ця версія підтверджується і доповнюється спогадами радянського дипломата Г. Беседовського, який повідомляв, що для ліквідації Ю. Тютюнника ДПУ розробило особливий план. Чекісти натрапили на слід підпільної організації – Вищої Військової Ради. Але замість знищення, ДПУ ввело до її складу своїх агентів, які фактично взяли організацію у свої руки. Потім послали одного керівника цієї організації, особистого знайомого Ю. Тютюнника (можливо ним був уже згаданий Г. Заярний) з дорученням викликати його на Україну для перевірки організації. Ю. Тютюнник вислав спочатку одного із своїх помічників. Той перевіряв «організацію» і, повернувшись, заявив, що їй «можна цілком довіряти». Керівники чекали особистого приїзду Ю. Тютюнника, щоб отримати безпосередні вказівки. Спочатку Ю. Тютюнник вагався, але потім згодився, перейшов кордон в умовленому пункті, де його і заарештували [2, с. 54].

Офіційно радянська влада заявила про добровільний перехід генерала. Однак у жодному з виявлених у ГДА СЗР України листів Ю. Тютюнника не йдеться про наміри припинити боротьбу, а тим більше переходити на радянські позиції.

З часу добровільного або вимушеного переходу Ю. Тютюнника на бік більшовиків його неодноразово звинувачували у зраді як колишні друзі, так і вороги. Так, галицькі трудовики звинувачували Ю. Тютюнника у зв'язках з О. Шумським та А. Савицьким, а в 1922 р. він нібито вів переговори з В. Балицьким, видав йому архів, вислав у заставу сім'ю [14, с. 213, 244].

28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК задовольнила клопотання Ю. Тютюнника, але залишила обмеження в правах на 1 рік [3, с. 103]. З 1924 р. Ю. Тютюнник намагався жити за законами радянської України. Він видав неоднозначний твір «З поляками проти України», викладав у Харківській школі червоних старшин, а 12 лютого 1929 р. був заарештований органами ДПУ в Харкові. Цього ж дня начальник 3-го відділу КРО ДПУ Толстов виписав ордер № 49 на обшук і арешт Ю. Тютюнника. У ньому вказувалося,

що Ю. Тютюнник звинувачується в контрреволюційній діяльності [15, арк. 3–4].

3 грудня 1929 р. Колегія ОДПУ винесла вирок: «Тютюнника Юрія Йосифовича – Расстрелять. Приговор не приводит в исполнение до особого распоряжения» [15, арк. 46]. 20 жовтня 1930 р. вирок було виконано [15, арк. 65]. Ю. Тютюнника реабі-

літовано 27 листопада 1997 р.

Таким чином, документи ГДА СЗР України мають надзвичайно важливе наукове та суспільно-політичне значення, адже повертають об'єктивну історичну пам'ять про одного з найбільш відомих, а разом з тим суперечливих діячів Української національної революції Ю. Тютюнника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тимченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття 1917-1921 рр. – Ч. 1. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – 258 с.
2. Божко О. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника // 3 архівів ВУЧК-ГПК-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1-2. – С. 24–56.
3. Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: Світ, 2000. – 144 с.
4. Котляр Ю. В. Ю. Тютюнник в історії Миколаївщини (контекст українського повстанського руху) // Гілея. Науковий вісник: Збірник наукових праць. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – 2010. – Вип. 33. – С. 74–95.
5. Маломуж М. Розсекречення архівних матеріалів української зовнішньої розвідки як важлива складова відтворення національної пам'яті // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 268–272.
6. Наказ від 23.04.2007 № 9/ДСК/64/ДСК «Про затвердження Положення про галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України». – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/9489>.
7. Службою зовнішньої розвідки України передано до Українського інституту національної пам'яті та Національного музею історії України унікальні документи з архіву генерал-хорунжого армії Української Народної Республіки Юрка Тютюнника. – Режим доступу: <http://www.szgu.gov.ua/messages.php?lang=ua&item=106&page=2>
8. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України), ф. 11012, т. 17.
9. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921. – Режим доступу: http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/20/Dovidn/Zymovi_pokhody_armii_UNR.htm.
10. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-1920 рр. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1966. – 99 с.
11. ГДА СЗР України, ф. 11012, т. 18.
12. ГДА СЗР України, ф. 11012, т. 42.
13. Кентій А. В. Українська Військова Організація (УВО) в 1921-1928 рр.: Короткий нарис. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 80 с.
14. Царинний А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. – М.: Москва, 1998. – С. 133–252.
15. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 73862-ФП.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Ю. В. Котляр, 2011

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2011